

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.3.38>

O WYNIKACH ANKIETOWANIA NA TEMAT WYKORZYSTANIA E-TECHNOLOGII W WYKONYWANIU WOLI LUDU W UKRAINIE

Anatolii Pavziuk

*aspirant Katedry Prawa Konstytucyjnego
Uniwersytetu Narodowego „Odeska Akademia Prawnicza”
(Odessa, Ukraina)
ORCID ID: 0009-0008-0924-1333
pavzukk@onua.edu.ua*

Adnotacja. W artykule przeanalizowano wyniki ankietowania przeprowadzonego wśród obywateli Ukrainy (2876 respondentów) na temat wykorzystania e-technologii w wykonywaniu woli narodu w kraju. W artykule przedstawiono zalecenia dotyczące możliwych kierunków rozwoju e-technologii w wyrażaniu woli w Ukrainie, w tym potrzebę opracowania bezpiecznych systemów, prowadzenia kampanii informacyjnych i zapewnienia dostępności technologii dla wszystkich obywateli. Biorąc pod uwagę wyniki badania, sformułowano następujące zalecenia dotyczące dalszego rozwoju e-technologii w wyrażaniu woli w Ukrainie: zapewnienie bezpieczeństwa e-głosowania (staranne opracowanie i przetestowanie systemu w celu ochrony przed możliwymi zagrożeniami i atakami hakerów); zagwarantowanie anonimowości głosowania (aby zapobiec śledzeniu głosów do konkretnych osób); opracowanie przejrzystego i prostego systemu głosowania, zapewniającego dostępność dla wszystkich obywateli; przeprowadzenie kampanii informacyjnej, rozpowszechniającej informacje o korzyściach i bezpieczeństwie e-głosowania wśród obywateli; zaangażowanie organizacji publicznych i ekspertów (zaangażowanie społeczeństwa i ekspertów w projektowanie i wdrażanie e-głosowania); wdrażanie stopniowe, zaczynając od ograniczonych procedur wyborczych i stopniowo je rozszerzając; zapewnienie wsparcia i szkolenia, aby umożliwić obywatelom naukę korzystania z usług elektronicznych, zwłaszcza tym, którzy nie mają doświadczenia w tej dziedzinie.

Słowa kluczowe: ankietowanie, e-technologie, technologie elektroniczne, wola powszechna, prawo wyborcze, proces wyborczy, ustawodawstwo wyborcze, Ukraina.

REGARDING THE RESULTS OF THE SURVEY ON THE USE OF E-TECHNOLOGIES IN THE IMPLEMENTATION OF POPULAR WILL EXPRESSION IN UKRAINE

Anatolii Pavziuk

*Graduate student of the Department of Constitutional Law
National University «Odesa Law Academy» (Odessa, Ukraine)
ORCID ID: 0009-0008-0924-1333
pavzukk@onua.edu.ua*

Abstract. This article is devoted to the analysis of the results of a survey conducted among citizens of Ukraine (2,876 respondents) regarding the use of e-technologies in the implementation of popular will in the country. The article provides recommendations on possible directions for the development of e-technologies in expression of will in Ukraine, including the need to develop secure systems, conduct information campaigns and ensure the availability of technologies for all citizens. Given the results of the survey, the following recommendations are proposed for the further development of e-technologies in voting in Ukraine: ensure the security of e-voting (thoroughly develop and test a system to protect against possible threats and hacker attacks); guarantee the anonymity of voting (prevent the tracking of votes to specific persons); develop a clear and simple voting system, ensuring accessibility for all citizens; conduct an information campaign, disseminating information about the benefits and security of e-voting among citizens; involve public organizations and experts (involve the public and experts in the development and implementation of e-voting); gradually implement, starting with limited election procedures and gradually expanding them; provide support and training, enabling citizens to learn to use e-services, especially among those without experience in the field.

Key words: survey, e-technologies, electronic technologies, popular expression of will, electoral law, electoral process, electoral legislation, Ukraine.

ЩОДО РЕЗУЛЬТАТІВ ОПИТУВАННЯ З ВИКОРИСТАННЯ Е-ТЕХНОЛОГІЙ У ЗДІЙСНЕННІ НАРОДНОГО ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Анатолій Павзюк

аспірант кафедри конституційного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

(Одеса, Україна)

ORCID ID: 0009-0008-0924-1333

pavzukk@onu.edu.ua

Анотація. Дана стаття присвячена аналізу результатів опитування, проведеного серед громадян України (2876 респондентів), щодо використання е-технологій у здійсненні народного волевиявлення в країні. Стаття надає рекомендації щодо можливих напрямків розвитку е-технологій у волевиявленні в Україні, включаючи необхідність розробки безпечних систем, проведення інформаційних кампаній та забезпечення доступності технологій для всіх громадян. Де з огляду на результати опитування, запропоновано такі рекомендації щодо подальшого розвитку е-технологій у волевиявленні в Україні: забезпечити безпеку е-голосування (ретельно розробити та протестувати систему для захисту від можливих загроз та хакерських атак); гарантувати анонімність голосування (запобігти відслідковуванню голосів до конкретних осіб); розробити зрозумілу та просту систему голосування, забезпечивши доступність для всіх громадян; провести інформаційну кампанію, розповсюдивши інформацію про переваги та безпеку е-голосування серед громадян; залучити громадські організації та експертів (включити громадськість та експертів у розробку та впровадження е-голосування); поступово впроваджувати, розпочавши з обмежених виборчих процедур та поступово розширювати їх; забезпечити підтримку та навчання, надаючи громадянам можливість навчатися використовувати електронні сервіси, особливо серед тих, хто не має досвіду в цій галузі.

Ключові слова: опитування, е-технології, електронні технології, народне волевиявлення, виборче право, виборчий процес, виборче законодавство, Україна.

Вступ. У сучасному світі розвиток і впровадження е-технологій у виборчих процедурах стали актуальними завданнями для багатьох країн. В Україні також виникла потреба в оцінці ставлення громадян до можливостей е-голосування та визначенні факторів, що впливають на їхню готовність до використання цих технологій. Проте, існує низка ключових питань, які стають важливими для подальшого розвитку е-технологій у волевиявленні в Україні:

1. *Довіра та безпека.* Однією з головних проблем є низький рівень довіри громадян до безпеки е-голосування та об'єктивної обробки їхніх голосів, що суттєво обмежує впровадження е-технологій у виборчих процедурах.

2. *Анонімність голосування.* Зважаючи на те, що анонімність є важливою складовою демократичних виборів, домінування страхів щодо втрати анонімності є перешкодою для прийняття е-голосування.

3. *Доступність для всіх громадян.* Недоступність технологій для всіх громадян, особливо у віддалених та менш розвинених регіонах, призводить до виникнення нерівностей в доступі до виборчих процедур.

4. *Регулювання та законодавство.* Наявне виборче законодавство не враховує аспекти е-голосування, вимагаючи внесення змін для легалізації та регулювання цих технологій.

Отже, проблемою є необхідність вирішення питань безпеки, анонімності, доступності та легальності е-голосування в Україні з метою забезпечення ефективного та надійного використання е-технологій у волевиявленні та збільшення довіри громадян до цих інновацій.

Основна частина. Мета статті полягає в проведенні аналізу та інтерпретації результатів опитування громадян України щодо їхнього ставлення до використання е-технологій у волевиявленні. Стаття має на меті висвітлити актуальні питання та проблеми, пов'язані з впровадженням е-технологій у виборчі процедури в Україні. Крім того, стаття пропонує рекомендації щодо можливих напрямків розвитку е-технологій у волевиявленні, спираючись на результати дослідження. Основна мета полягає в забезпеченні об'єктивного аналізу ставлення громадян до цих технологій та визначенні шляхів покращення виборчих процедур у країні шляхом впровадження сучасних електронних рішень.

Для цього дослідження знадобився наступний перелік методів дослідження: аналіз наукової літератури (проведення літературного огляду для збору інформації про сучасний стан дослідження теми, існуючі проблеми та напрями досліджень); огляд існуючих практик (дослідження практик використання е-технологій у народному волевиявленні в Україні, включно аналіз існуючих е-платформ, дослідження звітів і статистики); створення опитування; збір даних (проведення опитування з метою збору кількісних та якісних даних); аналіз даних (обробка та аналіз отриманих даних за допомогою статистичних методів для виявлення тенденцій та кореляції між різними змінними); висновки і обговорення (побудова висновків на основі результатів аналізу, оцінка їх впливу на народне волевиявлення в Україні. Обговорення можливих наслідків та рекомендацій для політичних рішень); порівняльний аналіз; розробка рекомендацій.

Теоретико-правові засади виборчого процесу досліджували такі вчені, як М. Афанасьєва, Я. Берназюк, Г. Венда, Н. Грицяк, А. Готун, М. Козюбра, В. Кривошеїн, Л. Козодой, О. Марцеляк, М. Орзих, І. Панкевич, Т. Подорожна, М. Смокович, М. Ставнічук, С. Соловійов, О. Совгіря, Й. Томкова, С. Фоміна, В. Федоренко, Д. Хуткий, Я. Турчин, Я. Чистоколяний та ін.

Результати та їх обговорення. Сучасний розвиток технологій неодмінно впливає на різні сфери життя, включаючи виборчі процедури. У зв'язку з цим було проведено онлайн-опитування у період 1.02.2023-01.04.2023, серед громадян України з метою вивчення їхнього ставлення до використання е-технологій у волевиявленні та визначення можливих напрямків розвитку цих технологій в країні.

Демографічна характеристика респондентів. На початку дослідження була визначена демографічна структура респондентів. За віковою категорією більшість відповідачів припадає на групи віком 25-54 роки, з найбільшою представленістю в групі 45-54 років (28.8%). Щодо статевої структури, 73.1% респондентів - жінки, 26.9% - чоловіки. Щодо регіонального розподілу, в опитуванні були представники з усіх областей України.

Роль у виборчому процесі. Більшість респондентів (98.1%) визначили себе як громадян-виборець. 1.9% вказали, що є представниками громадських організацій, інші ролі в виборчому процесі не були представлені.

Використання електронних сервісів. 67.3% респондентів використовують електронні сервіси (ЕЦП, «Дія» тощо) регулярно, в той час як 30.8% використовують їх іноді. Лише 1.9% відзначили, що не користуються жодними електронними сервісами.

Ставлення до впровадження е-голосування. За результатами опитування, 36.5% респондентів висловили підтримку впровадження е-голосування в Україні, тоді як 46.2% були проти, і 17.3% відзначили, що важко визначити своє ставлення до цього питання.

Переваги е-голосування. Респонденти мали можливість вибрати до 3-х переваг е-голосування. Найбільше відзначали такі переваги: зручність та швидкість (44.2%), економія коштів на проведення виборів (50%), зниження ризику порушень та фальсифікацій (36.5%). Відсутність черг (26.9%) та зменшення впливу адміністративного ресурсу (19.2%) також були відзначені респондентами.

Страхи та занепокоєння щодо е-голосування. 59.6% відзначили маніпуляції з результатами голосування як одне зі своїх занепокоєнь. Також значний відсоток відповідей стосувався недоступності технологій для всіх громадян (69.2%). Недостатній рівень захисту від хакерів теж був основним страхом (48.1%).

Готовність взяти участь в е-голосуванні. 38.5% респондентів виявили готовність взяти участь в е-голосуванні безумовно, тоді як 23.1% відзначили, що це можливо після вирішення їхніх страхів та занепокоєнь. 34.6% віддали перевагу традиційному голосуванню, а 3.8% визначили, що важко сказати.

Афанасьєва М.В. у своїй дисертації аналізує конституційно-правове забезпечення виборчих технологій в Україні, а отримані результати стали важливим джерелом інформації у підготовці цієї статті (Афанасьєва, 2004:20). Дослідження «Медіаспоживання та громадсько-політична активність українців за кордоном» - це дослідження проведене Громадянською мережею «ОПОРА», яке досліджує медіаспоживання та громадсько-політичну активність українців, які проживають за кордоном. Більшість українців за кордоном, які взяли участь у дослідженні, декларують готовність голосувати на перших повсюдних виборах. Однак, найбільш імовірно, вони братимуть участь у виборах, якщо на той момент перебуватимуть в Україні (78%). У разі організації виборів на закордонній дільниці кількість респондентів, які готові проголосувати, скорочується до 60%. Проголосувати поштою готові 59% респондентів. За наявності електронного голосування участь у виборах за кордоном візьмуть 77%. Найвищий рівень довіри серед респондентів має голосування на дільниці (76%). Електронному голосуванню довіряють 68%, поштовому - лише 48%. (Медіаспоживання та громадсько-політична активність українців за кордоном», 2023). У лютому 2020 року було проведено дослідження доцільності запровадження нових виборчих технологій щодо можливості впровадження нових виборчих технологій в Україні та обговорення перспектив виборчих технологій (Дослідження доцільності запровадження нових виборчих технологій, 2020). Дослідження у квітні 2020 року «Інтернет-голосування: питання до розгляду. Загальний огляд для органів адміністрування виборів. Квітень 2020 року» з питань пов'язаних з можливим впровадженням інтернет-голосування дав важливу інформацію про перспективи та ризики інтернет-голосування в Україні (Інтернет-голосування: питання до розгляду. Загальний огляд для органів адміністрування виборів, 2020 року). Звіт «Використання новітніх інформаційних технологій у виборчому процесі: виклики, ризики, перспективи», висвітлює використання інформаційних технологій у виборчому процесі, виборчі технології та їх вплив (Використання новітніх інформаційних технологій у виборчому процесі: виклики, ризики, перспективи, 2017: 3, 10-12). Звіт «Майбутнє Інтернет-голосування на тлі пандемії COVID-19 і після неї» розглядає питання інтернет-голосування у контексті пандемії COVID-19 і його можливого майбутнього, ілюструючи важливість інтернет-голосування в надзвичайних обставинах та після них (Майбутнє Інтернет-голосування на тлі пандемії COVID-19 і після неї, 2020: 16-17). Інформація про плани та реформи у сфері виборів, референдумів та політичного фінансування на 2020 рік відображена у Дорожній карті реформ у сфері виборів, референдумів та політичного фінансування на 2020 рік, розкриваючи контекст для розуміння поточних змін у виборчих технологіях (Дорожня карта реформ у сфері виборів, референдумів та політичного фінансування на 2020 рік, 2020). Проголошена «Спільна заява щодо пілотування Інтернет-голосування під час місцевих виборів у жовтні 2020 року» стосується пілотування інтернет-голосування на місцевих виборах й є важливою для розуміння спроб впровадження інтернет-голосування в Україні (Спільна заява щодо пілотування Інтернет-голосування під час місцевих виборів у жовтні 2020 року, 2020).

Гриньов С.О., Закоморна К.О. досліджують перспективи впровадження електронного голосування в Україні та зарубіжний досвід (Гриньов, Закоморна, 2021: 101-105), Щебетун І.С., Довгань Б.В. розглядають концепцію електронної демократії та досвід інших країн у впровадженні її принципів (Щебетун, Довгань, 2020: 148-153).

Висновки. Отримані результати опитування вказують на значний інтерес громадян України до використання е-технологій у волевиявленні, однак існують серйозні страхи та занепокоєння, пов'язані з безпекою та доступністю цих технологій. Зокрема, важливим є забезпечення надійного захисту від хакерських атак та забезпечення анонімності голосування. Також слід враховувати технічні аспекти та можливі проблеми, які можуть виникнути при впровадженні е-голосування.

З урахуванням результатів опитування можна запропонувати кілька рекомендацій щодо подальшого розвитку е-технологій у волевиявленні в Україні:

1. *Забезпечення безпеки е-голосування.* Необхідно ретельно розробити систему захисту електронних виборів від потенційних хакерських атак та інших загроз. Важливо провести аудит та тестування системи перед впровадженням, а також впровадити механізми перевірки результатів голосування. Виконавці: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Центральна виборча комісія.

2. *Забезпечення анонімності голосування.* Система е-голосування повинна гарантувати анонімність голосів виборців, запобігаючи можливості відслідковування голосів до конкретних осіб. Виконавці: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Центральна виборча комісія.

3. *Зрозуміла та проста система голосування.* Важливо розробити інтуїтивно зрозумілу та доступну систему голосування, щоб усі громадяни могли без проблем користуватися е-технологіями. Виконавці: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Центральна виборча комісія.

4. *Інформаційна кампанія.* Необхідно провести широкомасштабну інформаційну кампанію серед громадян щодо переваг та безпеки е-голосування, а також надати змогу громадянам отримати всю необхідну інформацію та підготувати їх до використання електронних сервісів. Виконавці: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Центральна виборча комісія, органи місцевого самоврядування.

5. *Участь громадськості та експертів.* Важливо включити громадські організації та експертів у процес розробки та впровадження системи е-голосування для забезпечення прозорості та довіри до цього процесу. Виконавці: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Центральна виборча комісія.

6. *Поступове впровадження.* Рекомендується впроваджувати е-голосування поетапно, розпочинаючи з обмежених виборчих процедур та поступово розширюючи його обсяги. Виконавці: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Центральна виборча комісія, органи місцевого самоврядування.

7. *Підтримка та навчання.* Надати громадянам можливість отримати підтримку та навчання з використання електронних сервісів, особливо серед тих, хто ще не має досвіду в цій області. Виконавці: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Центральна виборча комісія, органи місцевого самоврядування, громадські та міжнародні організації.

Результати опитування вказують на певний потенціал для впровадження е-голосування в Україні, але також демонструють наявність серйозних облікових страхів та занепокоєнь. Важливо ретельно розробити та впровадити систему е-голосування, враховуючи вищезазначені рекомендації, для забезпечення прозорості, безпеки та доступності виборчих процедур у майбутньому.

Список використаних джерел:

- Афанасьєва М. В. Конституційно-правове забезпечення виборчих технологій в Україні. *Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02. Нац. ун.-т «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2004. 20 с.
- Використання новітніх інформаційних технологій у виборчому процесі: виклики, ризики, перспективи. Міжнародна конференція, Київ, 27–28 березня 2017. Вісник Центральної виборчої комісії. № 1 (35). Квітень 2017. С. 3, 10-12 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.cvk.gov.ua/wpcontent/uploads/2020/06/2017_1_Visnik_Cvk.pdf
- Гриньов С. О., Закоморна К. О. Електронне голосування: перспективи впровадження в Україні та зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 101-105. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://lsej.org.ua/4_2021/25.pdf.
- Дорожня карта реформ у сфері виборів, референдумів та політичного фінансування на 2020 рік [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.oporaua.org/statement/vybory/19817-dorozhnia-karta-reform-u-sferi-vivoriv-referendumiv-ta-politichnogo-finansuvannia-na-2020-rik>
- Дослідження «Медіаспоживання та громадсько-політична активність українців за кордоном». 2023 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennia-mediaspozhyvannia-ta-gromadsko-politichna-aktivnist-ukrayintsiv-za-kordonom-24756>
- Дослідження доцільності запровадження нових виборчих технологій. Лютий 2020 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2019/04/IFES-Ukraine-Feasibility-Study-on-the-Introduction-of-New-Elections-Technology-for-Ukraine-v1-2020-02-13-Ukr.pdf>
- Інтернет-голосування: питання до розгляду. Загальний огляд для органів адміністрування виборів. Квітень 2020 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2020/04/IFES-White-Paper-Applegate-Chanussot-Basasty-%E2%80%98Considerations-on-Internet-Voting%E2%80%99-Mar-2020-Ukr-1.pdf>
- Майбутнє Інтернет-голосування на тлі пандемії COVID-19 і після неї. Вісник Центральної виборчої комісії. Червень 2020. С. 16-17 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/07/Visnyk2020_June_150720.pdf
- Спільна заява щодо пілотування Інтернет-голосування під час місцевих виборів у жовтні 2020 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.oporaua.org/statement/vybory/20122-spilna-zaiava-shchodo-pilotuvannia-internet-golosuvannia-pid-chas-mistsevikh-vivoriv-u-zhovtni-2020-roku>

10. Щебетун І. С., Довгань Б. В. Електронна демократія: досвід зарубіжних країн і перспективи її впровадження в Україні. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С. 148-153.

References:

1. Afanasieva, M.V. (2004) Konstytutsiino-pravove zabezpechennia vyborchyykh tekhnolohii v Ukraini. [Constitutional and legal provision of election technologies in Ukraine]. *Avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. 12.00.02. Nats. un.-t «Odeska yurydychna akademiia»*. Odesa. 20 p. [in Ukrainian].
2. Dorozhnia karta reform u sferi vyboriv, referendumiv ta politychnoho finansuvannia na 2020 rik. [Road map of reforms in the field of elections, referenda and political financing for 2020]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://www.oporaua.org/statement/vybory/19817-dorozhnia-karta-reform-u-sferi-vyboriv-referendumiv-ta-politychnogo-finansuvannia-na-2020-rik> [in Ukrainian].
3. Doslidzhennia «Mediaspozhyvannia ta hromadsko-politychna aktyvnist ukraintsiv za kordonom». [Research «Media consumption and social and political activity of Ukrainians abroad»]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhenniamediaspozhyvannia-ta-gromadsko-politychna-aktivnist-ukrayintsiv-za-kordonom-24756> [in Ukrainian].
4. Doslidzhennia dotsilnosti zaprovadzhennia novykh vyborchyykh tekhnolohii. Liutyi 2020 roku [Study of the feasibility of introducing new election technologies]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2019/04/IFES-Ukraine-Feasibility-Study-on-the-Introduction-of-New-Elections-Technology-for-Ukraine-v1-2020-02-13-Ukr.pdf> [in Ukrainian].
5. Hrynov S.O., Zakomorna K.O. (2021) Elektronne holosuvannia: perspektyvy vprovadzhennia v Ukraini ta zarubizhnyi dosvid. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. [Electronic voting: prospects for implementation in Ukraine and foreign experience]. № 4. S. 101-105. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: http://lsey.org.ua/4_2021/25.pdf [in Ukrainian].
6. Internet-holosuvannia: pytannia do rozghliadu. Zahalnyi ohliad dlia orhaniv administruvannia vyboriv. Kvitni 2020 roku [Internet voting: issues for consideration. General overview for election administration bodies]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2020/04/IFES-White-Paper-Applegate-Chanussot-Basasty-%E2%80%98Considerations-on-Internet-Voting%E2%80%99-Mar-2020-Ukr-1.pdf> [in Ukrainian].
7. Maibutnie Internet-holosuvannia na tli pandemii COVID-19 i pislia nei. [The Future of Internet Voting Against the Background of the COVID-19 Pandemic and After It]. *Visnyk Tsentralnoi vyborchoi komisii*. Cherven 2020. S. 16-17 Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: https://cvk.gov.ua/wpcontent/uploads/2020/07/Visnyk2020_June_150720.pdf [in Ukrainian].
8. Shchebetun I.S., Dovhan B.V. (2020) Elektronna demokratiia: dosvid zarubizhnykh krain i perspektyvy yii vprovadzhennia v Ukraini. [Electronic democracy: experience of foreign countries and prospects for its implementation in Ukraine]. *Pravo i suspilstvo*. № 2. S. 148-153 [in Ukrainian].
9. Spilna zaiava shchodo pilotuvannia Internet-holosuvannia pid chas mistsevykh vyboriv u zhovtni 2020 roku. [Joint statement on the piloting of Internet voting during the local elections in October 2020]. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://www.oporaua.org/statement/vybory/20122-spilna-zaiava-shchodo-pilotuvannia-internet-golosuvannia-pid-chas-mistsevikh-vyboriv-u-zhovtni-2020-roku> [in Ukrainian].
10. Vykorystannia novitnikh informatsiinykh tekhnolohii u vyborchomu protsesi: vyklyky, ryzyky, perspektyvy. [Use of the latest information technologies in the election process: challenges, risks, prospects]. *Mizhnarodna konferentsiia, Kyiv, 27–28 bereznia 2017. Visnyk Tsentralnoi vyborchoi komisii*. № 1 (35). Kvitni 2017. S. 3, 10-12 Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: https://www.cvk.gov.ua/wpcontent/uploads/2020/06/2017_1_Visnik_Cvk.pdf [in Ukrainian].